

УДК 94(477.5):[352.9:332.3]«1922/1930» Історичні науки. Історія України
Мацюцький Віктор Миколайович
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця,
Харків, Україна

ЕВОЛЮЦІЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ГРОМАДИ З ОБЩИННОЮ ФОРМОЮ ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ)

Анотація. У статті розглянуто еволюцію земельної громади з общинною формою землекористування. Територіальні межі дослідження охоплюють Лівобережну Україну. Запропоновано вживати для позначення земельної громади з общинною формою землекористування термін «передільна громада». Окремо розглянуто земельно-передільну діяльність передільної громади. З'ясовано, що її передільна активність поступово зменшувалася. Виявлено основну тенденцію трансформації передільної громади Лівобережної України. З'ясовано, що вона поступово перетворювалася на кооператив вертикального типу.

Ключові слова: сільська громада, земельна громада, Лівобережна Україна, общинна форма землекористування, ділянкова форма землекористування, передільна громада, подвірна громада.

Мацюцький Віктор Николаевич
Харьковский национальный экономический университет имени Семена
Кузнеця, Харьков, Украина

ЭВОЛЮЦИЯ ЗЕМЕЛЬНОГО ОБЩЕСТВА С ОБЩИННОЙ ФОРМОЙ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ЛЕВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ)

Аннотация. В статье рассмотрена эволюция земельного общества с общинной формой землепользования. Территориальные рамки исследования

охватывают Левобережную Украину. Предложено применять для обозначения земельного общества с общинной формой землепользования термин «передельная громада». Особо рассмотрена земельно-передельная деятельность передельной громады. Выяснено, что её передельная активность постепенно уменьшалась. Выявлена основная тенденция трансформации передельной громады Левобережной Украины. Выяснено, что она постепенно превращалась в кооператив вертикального типа.

Ключевые слова: сельское общество, земельное общество, Левобережная Украина, общинная форма землепользования, участковая форма землепользования, передельная громада, подворная громада.

Matsiutskyi Viktor

Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, Ukraine

THE EVOLUTION OF THE LAND COMMUNE WITH THE COMMUNAL FORM OF LAND USE (ON MATERIALS OF THE LEFT-BANK UKRAINE)

Abstraction. The article examines the evolution of the land commune with the communal form of the use of land. The territorial frames of the research cover the Left-Bank Ukraine. It has been suggested term *peredilna hromada* for calling the land commune with the communal form of the use of land. The *peredilna hromada*'s land-redistributing activity has been separately considered. It has been clarified that its redistributing activity gradually reduced. The main tendency of transformation of the Lefty-Bank Ukraine's *peredilna hromada* has been explored. It has been concluded that it gradually transformed into a cooperative of the vertical type.

Keywords: rural commune, land commune, the Left-Bank Ukraine, the communal form of the use of land, plots form of land use, *peredilna hromada*, *podvirna hromada*.

Один із етапів історії української сільської громади припадає на радянський час і охоплює 1922–1930 рр. Тоді сільська громада офіційно називалася земельною громадою [1, ст. 42]. Сукупність земельних громад УСРР відзначалася розмаїттям. Це розмаїття було зумовлене багатьма чинниками. До них належали, зокрема, форми, у яких користувалися землею індивідуальні господарства, що їх охоплювали земельні громади. Таких форм було дві: ділянкова й обштинна. Більшість індивідуальних господарств користувалася землею в ділянковій формі. Земельна громада з ділянковою формою землекористування становила панівний тип земельної громади. Земельна громада з обштинною формою землекористування була менш поширеним типом [2, с. 290–292]. Однак менша поширеність не означала браку значущості. Земельна громада з обштинною формою землекористування відіграла помітну роль у житті українського села.

Вивчення цього типу земельної громади розпочалося ще в радянський час. 1984 р. Володимир Калініченко опублікував статтю, присвячену земельній громаді з обштинною формою землекористування [3]. У пострадянський час науковець провадив дослідження далі [2]. Земельну громаду з обштинною формою землекористування вивчали також Вячеслав Анісімов, Ірина Кривко, Ганна Калініченко, Вячеслав Калініченко [4; 5; 6; 7]. Але рівень її вивченості ще недостатній. Деякі аспекти проблеми дослідники поминули. Декотрі з висунутих ними положень викликають питання, відповіді на які ще не знайдено. Є й такі положення, що викликають заперечення.

Мета цієї статті – розкрити еволюцію земельної громади з обштинною формою землекористування в межах Лівобережної України.

Відразу слід обмовитися, що під Лівобережною Україною (Лівобережжям) ми розуміємо Лівобережний Лісостеп. У публікаціях, які з'явилися в 1920-х роках, багатьох сучасних наукових працях, котрі стосуються зазначеного періоду, Лівобережний Лісостеп розглядається як окремий регіон [2; 8; 9; 10]. За впровадженням у 1923–1925 рр. адміністративно-територіальним поділом Лівобережжя охоплювало терени Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Кременчуцької, Лубенської, Роменської, Прилуцької та Ніжинської

округ. До 1925 р. ці землі перебували в складі Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній (1925 р. губернії було ліквідовано).

Земельна громада постала з попередньої історичної форми сільської громади. Твердження Володимира Калініченка, ніби з установами радянської влади «діяльність сільської громади була паралізована», прийняти не можна [2, с. 127]. Наведені в дисертації Вячеслава Калініченка факти переконливо свідчать, що сільська громада діяла далі (значна частина цих фактів стосується Лівобережної України) [7, с. 66–73]. Український радянський законодавець, який ухвалив 1922 р. Земельний кодекс УСРР, дав давній сільській громаді нову назву (він назвав її земельною громадою) і створив нові правові умови, у яких відтоді мала існувати громада [1, ст. 42–65].

Зі сказаного випливає, що земельна громада не була чимось зовсім новим. Однак, трактуючи земельну громаду таким чином і пов'язуючи її генетично з попередньою історичною формою сільської громади, не можна випускати з уваги, що траплялися випадки, коли індивідуальні землекористувачі, які раніше перебували поза сільською громадою, об'єднувалися в самостійну нову громаду. Земельний кодекс УСРР містив норму, відповідно до якої кожен індивідуальний землекористувач мав уходити до земельної громади [1, ст. 10]. У Лівобережному регіоні на час ухвалення Земельного кодексу не всі індивідуальні землекористувачі входили до сільських громад. Кілька відсотків індивідуальних землекористувачів перебували поза сільськими громадами. Цю думку можна підтвердити даними земельного обстеження, проведеного ЦСУ 1922 р. Індивідуальні господарства, котрі входили до сільських громад, на Лівобережжі користувалися 90% придатної землі, відрубні та хутірські господарства, що перебували поза сільськими громадами, – 3,9% [11, с. 107]. Відрубники й хуторяни, які на час ухвалення Земельного кодексу перебували поза сільськими громадами, з часом або ввійшли до давніх громад, або об'єдналися в самостійні нові громади [12, ф. Р-5663, оп. 1, спр. 102, арк. 4; 13, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 7, 18, 39, 48, 70]. Як показали вибіркові дослідження фінансів земельних громад, проведені ЦСУ УСРР у 1927 й 1928 рр., на Лівобережжі земельними громадами було

охоплено 98% людності, котра жила на їхній території [8, с. IV, VII; 9, с. III, XII]. Є підстави твердити, що тоді земельні громади охоплювали всіх індивідуальних землекористувачів.

На Лівобережній Україні були поширені обидві згадані форми землекористування індивідуальних господарств [2, с. 290–292]. Отже, у цьому регіоні існували земельні громади обох згаданих типів.

Закон дозволяв земельній громаді з общинною формою землекористування проводити зрівняльні земельні переділи. За такої форми землекористування кожен двір громади мав право на частку землі з її наділу, а громада мала право перерозподіляти землю між дворами [1, ст. 93, 94].

У земельній громаді з ділянковою формою землекористування права проводити зрівняльні земельні переділи не було. За такої форми землекористування двори мали змогу користуватися наділами незмінних розмірів [1, ст. 97].

Деякі сучасні українські історики вживають для позначення земельної громади з общинною формою землекористування термін «община» [2, с. 145–147; 7, с. 165, 168]. Він хибує неточністю. Земельну громаду з общинною формою землекористування можна позначати терміном «передільна громада». Це точний термін. Він, на відміну від терміну «община», чітко відображає характерну особливість земельної громади з общинною формою землекористування. Земельну громаду з ділянковою формою землекористування можна позначати рівноцінним терміну «передільна громада» терміном «подвірна громада».

Ділянкова форма землекористування була генетично пов'язана з подвірною формою землеволодіння, поширеною на Лівобережній Україні в дорадянську добу. Хибно було б думати, що общинна форма землекористування, на відміну від ділянкової, являла собою щось цілком нове. На думку деяких українських науковців, в Україні не існувало общинного землеволодіння. Ось висловлювання одного з них. «На відміну від Росії, – зауважив Мирослав Попович, – українське село не знало общинного землеволодіння з регулярними переділами землі між господарствами» [14, с. 419]. Це помилкова думка.

Общинне землеволодіння в Україні було. За відомостями Володимира Калініченка, на межі XIX–XX ст. воно існувало в Лівобережному Лісостепу, Степу й Чернігівському Поліссі. У досліджуваному регіоні общинне землеволодіння наростало із заходу на схід. У південній (лісостеповій) частині Чернігівської губернії общинного землеволодіння не було. Тут цілковито панувало подвірне землеволодіння [3, с. 4]. Дещо інша картина спостерігалася в Полтавській губернії. Тут общинне землеволодіння існувало. Але його питома вага була невеликою. За відомостями Павла Зирянова, 1905 р. общинна форма землеволодіння охоплювала 14,6% селянських земель Полтавщини [15, с. 37]. У Харківській губернії общинне землеволодіння переважало. За відомостями П. Зирянова, 1905 р. общинна форма землеволодіння охоплювала 94,6% селянських земель Харківщини [15, с. 37].

Під час століпінської аграрної реформи питома вага общинної форми землеволодіння в Лівобережному Лісостепу зменшилася. Це пояснювалося виходом селян з громади на хутори й відруби та закріпленням черезсмужних ділянок у приватну власність. А в період аграрної революції, як буде показано на статистичному матеріалі нижче, питома вага общинної форми землеволодіння (за новою, радянською термінологією – землекористування) зростає.

Кількість земельних громад у Лівобережному регіоні не була сталою, а з року до року змінювалася. На жаль, відтворити цю динаміку неможливо. У джерелах бракує відомостей.

Дані про загальну чисельність земельних громад на Лівобережній Україні з'явилися тільки 1928 р. Ми маємо у своєму розпорядженні розбіжні відомості ЦСУ й Держплану УСРР. За даними ЦСУ, 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 7398 земельних громад. У Куп'янській окрузі їх налічувалося 817, в Ізюмській – 220, у Харківській – 1315, у Сумській – 832, у Полтавській – 1447, у Кременчуцькій – 760, у Лубенській – 575, у Роменській – 624, у Прилуцькій – 445, у Ніжинській – 363 [9, с. XI, 18–19]. За даними Держплану, 1928 р. на Лівобережжі нараховувалося 8209 земельних громад. У Куп'янській окрузі їх налічувалося 749, в Ізюмській – 610, у Харківській – 1313, у Сумській – 915, у Полтав-

ській – 1701, у Кременчуцькій – 918, у Лубенській – 657, у Роменській – 530, у Прилуцькій – 461, у Ніжинській – 355 [16, с. 28].

Змінювалося на Лівобережній Україні й кількісне співвідношення передільних і подвірних громад. Приблизне уявлення про цю динаміку дають матеріали Володимира Калініченка щодо поширеності общинної та ділянкової форм землекористування. Серед зібраних дослідником відомостей є дані, котрі стосуються дев'яти округ Лівобережжя (Куп'янської, Ізюмської, Харківської, Сумської, Полтавської, Лубенської, Роменської, Прилуцької й Ніжинської). Володимир Калініченко створив статистичний ряд, який охоплює 1917–1929 рр. [2, с. 289–292].

Як уже зазначалося, під час аграрної революції на Лівобережній Україні зросла питома вага общинної форми землекористування. Тоді общинне землекористування існувало тільки в Харківській губернії. Про збільшення питомої ваги общинної форми свідчать дані В. Калініченка, які стосуються округ Харківської губернії (Куп'янської, Ізюмської, Харківської й Сумської). На території, де з 1923 р. існувала Куп'янська округа, 1917 р. общинна форма землекористування охоплювала 45% селянських земель, Ізюмська – 55%, Харківська – 33%, Сумська – 24%. 1923 р. в Куп'янській окрузі питома вага общинної форми становила 49,5%, в Ізюмській – 62%, у Харківській – 36%, у Сумській – 50% [2, с. 289, 290].

Харківська губернія відзначалася тим, що більшості місцевих селян був знайомий общинний передільний механізм. У період аграрної революції він надався селянам. За допомогою общинного передільного механізму нерідко здійснювали зрівняльний перерозподіл земель. Слід зауважити, що в зрівняльний перерозподіл було пущено не тільки поміщицькі та інші неселянські землі, а й землі частини селян. У деяких випадках здійсненню зрівняльного перерозподілу передувало встановлення общинного порядку землекористування [17, с. 92].

Зі сказаного випливає, що під час аграрної революції на Лівобережній Україні зростала кількість передільних громад. Однак, говорячи про передільні

громади, не можна випускати з уваги, що в зазначений період вони існували тільки в Харківській губернії.

У пореволюційні роки общинна форма землекористування й далі наступала на ділянкову. Наступ общинної форми відбувався головним чином у районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. Тут звичайним явищем був перехід земельної громади від ділянкової форми землекористування до общинної. Ось кілька прикладів. 26 травня 1925 р. загальні збори (сход) земельної громади хутора Донецький Борівського району Ізюмської округи законною більшістю голосів винесли ухвалу про перехід від ділянкової форми землекористування до общинної [13, ф. Р-847, оп. 1, спр. 638, арк. 45–46]. 13 лютого 1926 р. аналогічне рішення ухвалив сход Веселівської земельної громади Липецького району Харківської округи, 2 листопада 1927 р. – сход Першої Пришибської земельної громади Андріївського району Ізюмської округи [13, ф. Р-850, оп. 4, спр. 51, арк. 10; ф. Р-1963, оп. 2, спр. 26а, арк. 319].

Тут слід зробити застереження. Загальні збори являли собою розпорядчий орган земельної громади. Робота сходу була основною формою її діяльності. Склад загальних зборів залежав від кількості дворів у громаді. Згідно із Земельним кодексом УСРР 1922 р. право брати участь у сході мали всі члени господарств громади, котрі досягли 18-річного віку. На позначення таких громадян вживався термін «повноправні члени». Кодекс установив найменшу кількість учасників загальних зборів, потрібну для ухвалення правосильних рішень. Обов'язковою умовою винесення правосильної ухвали з питання про встановлення чи зміну порядку землекористування була присутність представників не менше двох третин дворів і не менше половини повноправних членів громади, з будь-якого іншого питання – присутність глав або представників не менше половини господарств [1, ст. 53, 54].

Між 1923 і 1929 рр. питома вага общинної форми землекористування в районі, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи, істотно зросла. У Куп'янській окрузі вона збільшилася з 49,5 до 78,5%, в Ізюмській – з 62 до 68,1%, у Харківській – з 36 до 67,4% [2, с. 290, 292].

Сумська округа заслуговує окремої уваги. Вона опинилася поза районом «зростання масштабів общинного землекористування». На Сумщині питома вага общинної форми зменшилася з 50% 1923 р. до 49,6% 1929 р. [2, с. 290, 292].

Ніжинська округа теж заслуговує окремої уваги. Тут з'явилося общинне землекористування. Однак його масштаби в Ніжинській окрузі були невеликими. 1929 р. питома вага общинної форми землекористування становила 2,2% [2, с. 292].

Що стосується Полтавської, Лубенської, Роменської та Прилуцької округ, то в цих округах общинного землекористування не існувало. Тут індивідуальні господарства користувалися землею тільки в ділянковій формі [2, с. 290, 292].

У праці В. Калініченка немає відомостей стосовно Кременчуцької округи. Як джерело інформації можна використати службовий лист Кременчуцького окружного земельного відділу від 3 квітня 1926 р. Із нього видно, що на Кременчуччині панувала ділянкова форма землекористування [18, ф. 27, оп. 6, спр. 722, арк. 52].

Отже, у пореволюційні роки на Лівобережній Україні тривало зростання кількості передільних громад. Деякі подвірні громади трансформувалися в передільні. Лєвова частка приросту чисельності передільних громад припала на район, який охоплював Куп'янську, Ізюмську й Харківську округи. У Ніжинській окрузі з'явилися передільні громади. Але тут їх було мало. У Сумській окрузі окреслилася тенденція до зменшення кількості передільних громад. Однак тут їх було досить багато. У Полтавській, Лубенській, Роменській і Прилуцькій округах передільних громад не існувало. Те саме можна сказати й про Кременчуцьку округу.

Закон дозволяв земельним громадам з общинною формою землекористування проводити загальні й часткові зрівняльні переділи землі. Такі переділи були покликані зрівнювати наділи індивідуальних господарств [1, ст. 94].

У період аграрної революції передільні громади активно переділяли землю. Часті переділи землі справляли негативний вплив на селянське рільництво. Постійні зміни місцеположення й розмірів наділу відбивали в селянина охоту

добре обробляти землю [2, с. 146]. З огляду на це радянський законодавець установив часові обмеження щодо проведення зрівняльних переділів. Згідно із Земельним кодексом УСРР 1922 р. черговий загальний переділ орної землі можна було провести не раніше ніж закінчиться термін, потрібний для трикратного виконання прийнятої в громаді сівозміни [1, ст. 123]. У проміжках між загальними переділами дозволялися часткові переділи [1, ст. 125].

В Україні найпоширенішою сівозміною було трипілля. Лівобережжя не становило винятку [2, с. 204–207]. Володимир Калініченко зазначив, що трипільним передільним громадам можна було проводити загальні зрівняльні переділи орної землі не частіше ніж один раз на дев'ять років [2, с. 146]. Слід зауважити, що Наркомзем УСРР своїм розпорядженням від 1 вересня 1925 р. установив для трипільних громад і тих громад, господарства яких не дотримувалися жодних сівозмін, спеціальні обмеження. Таким передільним громадам можна було проводити загальні зрівняльні переділи орної землі не частіше ніж один раз на дванадцять років [18, ф. 27, оп. 5, спр. 289, арк. 368].

Нагляд за дотриманням земельними громадами встановлених вимог мали здійснювати державні органи. 1922 р. його було доручено волосним виконавчим комітетам [1, ст. 56, 122]. Наступного року цю справу переклали на районні виконавчі комітети [19, ст. 56, 122]. Обов'язковою умовою запровадження в життя передільної ухвали була реєстрація її контрольним органом [1, ст. 122; 19, ст. 122].

Тут варто бодай схематично окреслити загальний зрівняльний переділ орних угідь. Орну землю громади розбивали на поля сівозміни (за трипілля – озиме, ярове й парове). Кожне поле зазвичай складалося із різноякісних частин (за віддаленістю від селища, за родючістю тощо). З огляду на це поле розбивали на певну кількість гонів. Потім гони ділили на смуги. Кількість смуг у кожному гоні відповідала кількості земельно-розверстальних одиниць, які значилися за всіма господарствами громади. Після розбивки гонів на смуги проводилося жеребкування, і кожне господарство отримувало свою землю. Якщо за господарс-

твом значилося, наприклад, шість розверстальних одиниць, воно одержувало по шість смуг у кожному гоні [20, с. 25–27].

Загальні зрівняльні переділи орної землі були важливим явищем. На жаль, динаміку таких переділів відтворити неможливо. Попри всю важливість цього явища державні органи не вели точної статистики загальних зрівняльних переділів орних угідь. Це великою мірою пояснювалося тим, що багато земельних громад потай проводили дострокові «самочинні» переділи. У деяких місцях землю переділяли щороку. «Землі щорічно переділяються», – зазначав у квітні 1925 р. один із учасників ІХ окружного з'їзду рад Куп'янщини [21, с. 56].

Закономірно постає питання: чому земельні громади проводили дострокові «самочинні» переділи? Під час аграрної революції в руки селян перейшла значна частина поміщицьких та інших неселянських земель. Однак селянське малоземелля збереглося. У пореволюційний час кількість сільських жителів швидко зростала. Ми маємо в своєму розпорядженні дані про збільшення чисельності сільського населення, які стосуються 1927 р. За цей рік сільське населення Куп'янської округи зросло на 11,6 тис. чол., Ізюмської – на 10 тис., Харківської – на 28,2 тис., Сумської – на 13,2 тис., Ніжинської – на 8,1 тис. Станом на 1 січня 1928 р. в Куп'янській окрузі налічувалося 417 тис. сільських жителів, в Ізюмській – 374 тис., у Харківській – 1050 тис., у Сумській – 608 тис., у Ніжинській – 424 тис. Зрозуміло, що в міру збільшення чисельності сільського населення зростала земельна тіснота. У Куп'янській окрузі середня величина душового наділу за 1927 р. зменшилася з 1,305 дес. до 1,269 дес., в Ізюмській – з 1,24 до 1,21, у Харківській – з 0,931 до 0,906, у Сумській – з 0,793 до 0,775, у Ніжинській – з 0,807 до 0,791 [22, с. 250–251]. Зростаюча земельна тіснота штовхала до проведення дострокових «самочинних» переділів.

Цей чинник штовхав і до проведення «перших переділів». Як зазначалося вище, на Лівобережній Україні деякі земельні громади перейшли від ділянкової форми землекористування до общинної. Перехід до общинної форми землекористування давав земельній громаді змогу провести «перший переділ».

Володимир Калініченко висловив думку, що в пореволюційний час передільна громада (за його термінологією – община) стала розпадатися. Погляд В. Калініченка чітко передає уривок із його праці: «Чимало селян розуміло нікчемність общинних переділів землі, неможливість за їх допомогою досягти матеріального достатку. Тому відродження общин під час аграрної революції стало тимчасовим явищем. Селяни використали знайомий їм розподільний механізм общини для зрівняльного поділу земель. Як тільки селянське землекористування стабілізувалося, почався зворотний процес розпаду общин» [2, с. 147]. До погляду Володимира Калініченка приєднався Вячеслав Калініченко [7, с. 182]. З цим поглядом не можна погодитись. Як уже зазначалося, Земельний кодекс УСРР містив норму, відповідно до якої кожен індивідуальний землекористувач мав уходити до земельної громади. Індивідуальне землекористування поза земельною громадою було неможливим. Створені українським радянським законодавцем правові умови унеможливили розпад земельної громади. Однак це не означало, що земельна громада не зазнавала трансформацій. У Степу виразно окреслилася тенденція до втрати передільною громадою земельно-передільної функції та перетворення її на подвірну громаду. Тут декотрі передільні громади трансформувалися в подвірні. Прикметно, що Степ відрізнявся від Лівобережжя ліпшою землезабезпеченістю індивідуальних господарств [2, с. 286]. За відомостями Володимира Калініченка, 1923 р. общинна форма землекористування охоплювала 26,2% селянських земель УСРР, 1929 р. – 26% [2, с. 290–292]. Зменшення її питомої ваги було пов'язане з перетворенням деяких передільних громад на подвірні.

Ще однією з висловлених Володимиром Калініченком думок є думка, що головною турботою передільної громади «було урівняння наділів як за площею, так і за якістю земель» [2, с. 146]. Вячеслав Калініченко приєднався й до цього погляду колеги [7, с. 183]. З цим поглядом теж не можна погодитись. Зрівняння було не метою, а засобом досягнення мети. У Лівобережному регіоні громади переділяли орну землю на їдців [13, ф. Р-847, оп. 1, спр. 616, арк. 38; ф. Р-1472, оп. 2, спр. 63, арк. 2]. Переділ на їдців означав, що громада прагнула до того,

щоб усі її члени були забезпечені землею як засобом прогодування. У Степу деякі громади переділяли землю на працівників [2, с. 146]. Переділ на працівників означав, що громада прагнула до того, щоб, з одного боку, жоден працівник не залишився без роботи, а з другого, – щоб ніхто не отримав землі більше, ніж зможе обробити власними силами.

Деякі громади проводили часткові переділи орної землі. Унаслідок часткового переділу двори, кількість членів яких зросла, отримували землю, відрізану від наділів дворів, кількість членів яких зменшилася. Так, наприклад, 25 березня 1927 р. загальні збори Шевченківської земельної громади Люботинського району Харківської округи винесли ухвалу про наділення землею новонароджених. Було намічено, зокрема, прирізати до наділів дворів, де були новонароджені, землю, відрізану від наділів дворів, окремі члени яких померли [13, ф. Р-144, оп. 4, спр. 7, арк. 8].

Кількість загальних зрівняльних переділів орної землі з року до року зменшувалася. Це певною мірою пояснювалося тим, що державні органи не дозволяли земельним громадам проводити дострокові переділи. Лінію державних органів можна проілюструвати на прикладі Чугуївського районного земельного відділу Харківської округи. У 1924/25 р. він не дозволив провести переділи землі Кам'яноярській, Граківській, Старопокровській і Новопокровській земельним громадам [18, ф. 539, оп. 3, спр. 1023, арк. 75, 76].

Ще однією причиною зменшення кількості загальних зрівняльних переділів орної землі була інтенсифікація селянського рільництва. Інтенсивне рільництво виключало часті переділи. На Лівобережній Україні інтенсифікації селянського рільництва сприяли дії частини передільних громад. Так, деякі передільні громади, скориставшись допомогою землевпорядників, перейшли від трипілля до багатопільних сівозмін (чотири-, п'яти-, шести- й семипілля). За даними Наркомзему УСРР, станом на 1 жовтня 1927 р. громадські багатопільні сівозміни в Лівобережному регіоні було організовано на землях 448 земельних громад [22, с. 16–17]. Є підстави вважати, що їх організували в ході землевпорядкування. За відомостями Наркомзему, станом на 1 січня 1928 р. в Лівобережному ре-

гіоні було землевпорядковано наділи 191 тис. селянських дворів. Із них 135,1 тис. користувалися землею в ділянковій формі, 51,7 тис. – в общинній. Решта входила до колгоспів [22, с. 255]. Наявний матеріал дає підстави твердити, що значну частину тих громад, які перейшли до громадських багатопільних сівозмін, становили передільні громади.

«... введення громадських багатопільних сівозмін відкривало перед індивідуальними селянськими господарствами прогресивний шлях розвитку без болючої ломки старих форм землекористування, – зауважив Володимир Калініченко. – Потреби в суцільній колективізації не було. Цілком зрозуміло, що при введенні громадської сівозміни різко підвищувалась роль земельної громади на селі. Вона фактично переростала в кооператив». Розвиваючи свою думку, науковець додав, що земельна громада поступово перетворювалася на кооперативну організацію вертикального типу [2, с. 154, 160]. Із цим не можна погодитись. Викликає заперечення висунуте Володимиром Калініченком положення, згідно з яким передільна громада «гальмувала розвиток сільського господарства» [2, с. 147]. Вона еволюціонувала. Хибно було б думати, що на кооператив перетворювалася тільки подвірна громада. Принаймні в одному з великих регіонів УСРР, Лівобережному, як свідчить наявний матеріал, передільна громада теж набувала рис кооперативної організації.

Таким чином, на Лівобережній Україні земельно-передільна діяльність передільної громади з року до року ставала менш активною. Однак це не означало, що вона втрачала земельно-передільну функцію. Перетворенню передільної громади на подвірну перешкоджала земельна тіснота. У деяких місцях традиційна трипільна громада перетворилася на багатопільну. Головною турботою традиційної громади було задоволення найелементарніших споживчих потреб її членів. Нова громада, не припиняючи земельно-передільної діяльності, докладала зусиль, щоб підняти рівень господарства громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Земельный кодекс УССР : утверждён ВУЦИК 22 ноября 1922 г. – Харьков : Изд. Наркомзема, 1923. – 31, [1] с.

2. Калініченко В. В. Селянське господарство України в період непу : іст.-екон. дослідж. / В. В. Калініченко. – Харків: Основа, 1997. – 398, [2] с.

3. Калиниченко В. В. Крестьянская поземельная община на Украине в доколхозный период / В. В. Калиниченко // Вестник Харьковского университета. – 1984. – № 266. – С. 3–12.

4. Анісімов В. В. Земельні громади України (1921–1929 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Анісімов Вячеслав Валентинович. – Київ, 1997. – 162 с.

5. Кривко І. М. Земельні громади Південної України (1922–1930 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Кривко Ірина Миколаївна. – Запоріжжя, 1999. – 224 с.

6. Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. В. Калініченко. – Чернігів, 2009. – 19, [1] с.

7. Калініченко В. В. Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Калініченко Вячеслав Володимирович. – Харків, 2015. – 656 с.

8. Фінанси земельних громад, 1925–26 р. : вибіркове обслідування. – Харків : ЦСУ УСРР, 1928. – XXV, 37, [1] с. – (Статистика України; № 125 : Сер. 6, т. 5, вип. 3).

9. Низові бюджети України, 1926–27 р. : (районові, сільські, земгромад). – Харків : Вид. ЦСУ УСРР, 1929. – XIV, 49, [1] с. – (Статистика України; № 157 : Сер. 6, т. 5, вип. 5).

10. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929) / В. В. Калініченко. – Харків : Основа, 1991. – 129, [3] с.

11. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство / В. П. Данилов. – Москва : Наука, 1977. – 316, [4] с.

12. Державний архів Сумської області.

13. Державний архів Харківської області.

14. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. – Київ : АртЕк, 1998. – 728 с.

15. Зырянов П. Н. Крестьянская община Европейской России: 1907–1914 гг. / П. Н. Зырянов. – Москва : Наука, 1992. – 256 с.
16. Місцеві бюджети України, 1927–28 р. : матеріали поспільного обліку, вибіркового обслідування райсільбюджетів та обліку самооподаткування. – Харків : Госп-во України, 1930. – 35, [1] с. – (Статистика України; № 183 : Сер. 6, т. 5, вип. 6).
17. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.) / М. І. Ксензенко. – Харків : Вид-во Харк. ун-ту, 1968. – 184 с.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.
19. Земельний кодекс УСРР зі змінами й доповненнями до 1 жовтня 1925 року та з алфаветним покажчиком. – Харків : Юрвидав, 1926. – 136 с.
20. Иванов В. В. Современная деревня в Харьковской губернии / В. В. Иванов // Харьковский сборник. – Харьков, 1893. – Вып. 7. – С.1–29.
21. Отчет IX окружного съезда советов Купянщины. – Купянск : Красная печать, 1925. – 90 с.
22. Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України : рік перший. – Харків : Харполіграф, 1929. – XXXIV, 334, [14] с.